

LIBERALISM ROMÂNESC. ETAPE. EFECTE PERVERSE

ȘTEFAN STĂNCIUGELU

Acest studiu își propune un dublu scop. Primul este acela de a prezenta o schiță pentru o istorie a liberalismului românesc, urmărind etape ale politicii liberale, în special prin conduitele agenților istorici implicați în acest proces : nobilimea scăpătată și mica nobilime implicate în comerțul cu grâne, țărănimea, manufacturierul și micul industriaș de mai târziu, funcționari, clasa politică în dubla sa ipostază de agent politic și agent economic („oligarhia financiară”). Al doilea obiectiv al acestui studiu este acela de a urmări efectele sociale ale politicilor liberale, aplicate într-o țară a cărei structură a sectoarelor productive, structura socială, conduita agenților economici, mentalitate, etc. erau predominant feudale. Conflictul dintre instituțiile liberale „de import” și societatea românească esențial feudală, era inevitabil. Din acest conflict au rezultat „efectele perverse” ale liberalismului românesc.

Pentru un analist neinițiat asupra structurii și caracteristicilor societății românești din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, stabilirea și întărirea proprietății private (reforma agrară din 1864) și a unui cadru legislativ liberal (Constituția din 1866, inspirată după Constituția Belgiei) nu ar putea avea decât un efect pozitiv asupra dezvoltării societății. Experiența Vestului, cel puțin, ne-ar îndemna să credem că așa era de așteptat să se întâmple. Aflând despre seria de răscoale de mai mică sau mai mare amploare izbucnite la aproximativ două decenii de la reforma agrară din 1864, analistul pe care l-am imaginat mai înainte ar trebui să-și pună întrebarea asupra cauzelor acestor răscoale țărănești care au sfârșit în marea răscoală din 1907. Despre cauzele lor, despre efectele neașteptate ale unor reforme agrare într-o societate feudală, despre legăturile lumii țărănești cu lumea zisă „țara legală” — lumea în care operau prevederile Constituției, despre fenomene politice și economice caracteristice liberalismului românesc ne vom ocupa și noi în continuare.

Să începem cu o periodizare a evoluției liberalismului în România.

I. Etape ale liberalismului românesc

Analizând evoluția liberalismului în România putem distinge mai multe perioade care se impun prin trăsături specifice atât sub aspect teoretic, cât și sub aspectul practicilor social-politice promovate în epocă.

1. *Liberalismul organic* (1829—1840) — este faza de început a liberalismului în România. Spunem „liberalism organic” pentru că poli-

tica liberală a vremii este rezultatul acțiunii „instinctive” a unui agent economic pe care îl identificăm cu clasa micii și marii boierimi. Care sunt cauzele acestei conduite liberale a agentului economic menționat, cu atât mai mult cu cât experiența occidentală ne învață că nu clasa proprietarilor de pământ este primul agent liberal?

Privind structura societății românești în epocă putem oferi cel puțin o explicație parțială a fenomenului.

În deceniul al treilea al secolului al XIX-lea, societatea românească era puternic marcată de fragmentarism social și economic. Fenomenul fragmentarismului fusese specific societății feudale occidentale, de asemenea, înainte de căderea imperiilor francez și spaniol (1450—1530). Legea care formează comportamentul social și economic al agenților unei structuri de acest gen este legea autarhiei. Singurul agent productiv al acestei organizări autarhice românești era țărănimea. Producția agricolă era o producție de bunuri de consum, fără a fi dublată de producția de bunuri destinate comerțului cu alte enclave economice teritoriale. În cel mai bun caz, relația cu o altă enclavă economică lua forma schimbului în natură (troc). Întregul export românesc lua drumul Constantinopolului, atunci când bunurile destinate Imperiului, nu țineau de tributul anual plătit Porții Otomane, ori de pescheșuri cu o destinație sau alta. Prețul acestor produse agricole de export era cu mult mai mic decât prețul european al lor; ele erau fixate arbitrar, ținând seama de monopolul pe care Poarta Otomană îl avea asupra comerțului românesc.

Având caracteristicile unei societăți închise, înghețată în structuri feudale la interferența dintre interesele imperiilor turc, țarist, și habsburgic, societatea românească (Moldova și Valahia) se prezenta ca o societate pur feudală incapabilă de progres economic.

Evenimentul care a oferit o șansă progresului economic în Moldova și Valahia a fost Pacea de la Adrianopol din 1829. Conform acesteia Poarta Otomană înceta să mai dețină monopol asupra exportului românesc. Produsele agricole românești, împreună cu cirezile de vite și cai vor lua acum drumul Vestului, care oferea o piață mult mai avantajoasă și mai apropiată de prețul real european al produselor. În aceste condiții apare ceea ce noi am numit conduita liberală a clasei micii și marii boierimi. Ea se întemeiază pe interes economic; acesta la rândul său generează inițiativa privată. Observăm deja că această conduită economică poate fi legitim numită „liberală” (neîngrădirea comerțului, inițiativă privată interesul economic al agenților individuali etc.). Noi am numit-o și „organică”, pentru că ea nu este nici pe departe conștientizată, și, cu atât mai puțin în legătură cu vreo teoretizare de tip liberal, care, eventual, s-o fi întemeiat. Noi nu am făcut decât s-o numim într-un fel. Cum trăsăturile ei se încadrau între cele ale conduitei liberale clasice, am pus doar eticheta. Cam asta ar fi legătura dintre liberalismul organic românesc și liberalismul clasic, apărut la sfârșitul secolului al XVIII-lea în Franța și Anglia, în climatul general al filosofiei luminilor¹.

2. Epoca teoretizării liberalismului în România (1840—1859)

¹ Clasic în acest sens este studiul lui A. Smith, *The Wealth of Nations*, apărut în 1776.

Aceasta este etapa în care conduita economică liberală generată de abolirea monopolului Porții asupra comerțului românesc, va căpăta un corespondent la nivelul teoreticului. Între primii analiști români, cunoscători ai teoriei liberale amintim pe I. Strat, I. Ghica și N. Șuțu². Dintr-o analiză făcută de acesta din urmă, aflăm că începe să se ridice, modest e drept, un nou agent economic reprezentat de negustori și meseriași. În Moldova, de exemplu, la mijlocul perioadei la care ne referim numărul acestora era de aproximativ 27 698. Peste un deceniu și jumătate, numărul lor a crescut la 63 358³. Un alt analist al vremii face și el dovada unui început de producție ne-agricolă în România — (e adevărat, este vorba mai degrabă de o producție domestică). În 1863, D. P. Marțian publică un recensământ din care aflăm că din cele 12 867 de stabilimente industriale existente la vremea recensământului cele mai multe au fost înființate între 1850—1860 (7 849); restul de 2 032 au fost înființate între 1830—1840. Din recensământ reiese că cele mai multe dintre stabilimentele industriale (10 381) erau situate la sate și numai 2 486 la orașe⁴.

Această clasă de comercianți și meșteșugari mici va rămâne însă un agent economic marginal în crearea capitalismului românesc, care a început prin importarea de instituții capitaliste mai degrabă, decât printr-o mișcare dinlăuntru a civilizației românești. Nu meseriașii, industriașii mijlocii sau mici, negustorii, au fost agenții istorici care au creat capitalismul românesc. Așa cum vom vedea, agentul capitalist va fi prin excelență unul parazitărilor: politicieni, funcționari civili, intelectuali etc. Statul nou creat de ei, va porni prin protecția intereselor acestei clase parazitare românești, plătită din bugetul statului consecvent alimentat din valorile create de clasa țărănească.

3. *Între 1859—1866* avem ceea ce ar putea fi numit „perioada dublării doctrinei liberului schimb de o practică guvernamentală pe măsură”. Etapa această se suprapune cu domnia lui A. I. Cuza. Actele legislative fundamentale pentru analiza noastră au apărut în timpul acestei etape: reforma agrară (1864) și Constituția din 1866, după înlăturarea lui A. I. Cuza, prin lovitură de stat.

Despre efectele lor vom discuta la momentul potrivit. Ca o ultimă precizare referitoare la această etapă, vom adăuga că politica liberului schimb capătă forma unei politici de stat; exportul și importul fără taxe vamale va fi principiul întemeietor al comerțului noului stat român înființat prin unirea Moldovei cu Valahia la 24 ianuarie 1859. Cu această etapă apune și generația teoreticienilor liberului schimb în România (Ghica, Strat, Șuțu).

² Este interesant de văzut analiza pe care o face A. D. Xenopol teoriei liberului schimb și a industrializării, susținută de Ghica și Strat. Se va observa lesne conflictul a două generații de economiști români: generația liberului schimb (Ghica, Șuțu, Strat) și generația protecționismului (P. S. Aurelian, D. P. Marțian, A. D. Xenopol); Vezi A. D. Xenopol, *Opere economice*, București, Edit. Academiei, 1967.

³ N. Șuțu, *Opere economice*, București, Edit. Științifică, 1957, p. 147.

⁴ D. P. Marțian, *Opere economice*, București, Edit. Științifică, 1961, p. 15.

4. Etapa neoliberalismului (1866—1926)

Aceasta este epoca organizării statului român, după modelul oferit de civilizația occidentală. Prima generație de liberaliști (economiști, teoreticieni, generația intelectualilor care au condus revoluția de la 1848) a creat statul românesc modern și a promovat reforma agrară și Constituția. Generația următoare de liberaliști (economiști, teoreticieni, politicieni) și-a asumat sarcina organizării statului nou creat. Conduita economică a acestui agent parazitar a fost, în esență, neoliberală.

Ce este, în fapt, neoliberalismul? Ca doctrină, el trebuie privit, ca și liberalismul de altfel, atât sub aspect economic, cât și sub aspect politic.

Neoliberalismul politic păstrează egalitatea umană ca principiu întemeietor de doctrină, considerând, însă, că mijloacele ei de realizare sunt diferite de cele ale liberalismului clasic. Acesta din urmă face o distincție clară între stat și societate, recunoscând necesitatea statului, dar promovând primatul societății. Ca element nou, neoliberalismul propune depășirea ideii liberale de stat-arbitru, acordând statului privilegiul intervenției în ameliorarea condițiilor de viață și asigurarea egalității șanselor membrilor societății. Inovația unei puteri mai mari de intervenție în viața social-economică acordată statului se suprapune unui fond de cea mai pură nuanță liberală: libertatea cetățeanului, parlamentarism, pluri-partidism, vot universal etc.

Neoliberalismul economic păstrează principiul intervenției statului în economie. Pe plan mondial sunt remarcabili doi teoreticieni: List (Germania) și Carey (SUA). Idei de-ale lor au fost preluate și dezvoltate de câțiva teoreticieni români de talia lui P. S. Aurelian, Dionisie Pop-Marțian și A. D. Xenopol. La mijlocul anilor douăzeci ai secolului nostru se afirmă doctrina celui mai de seamă teoretician al neoliberalismului românesc, Șt. Zeletin. Ea este sinteza lucrării unei generații care începe cu P. S. Aurelian. Care este doctrina acestei generații neoliberale, pe care o încheie Șt. Zeletin?

Să pornim de la liberul schimb pe care generația precedentă de economiști îl găsea ca întemeietor pentru politica de stat. Liberul schimb — susțin neoliberalii — este un principiu ruinător pentru o economie înapoiată. Această politică a renunțării la taxe vamale — la importul de mărfuri produse finite — face imposibilă dezvoltarea industriei, care este factorul esențial în progresul economic.

A. D. Xenopol constată că raportul dintre exportul de lână românească de calitate și importul de postav este de 10/1. Lăsând liberă piața românească pentru produsele finite străine, România nu va avea niciodată o industrie autohtonă a postavului. Critica politicii liberului schimb făcută de Xenopol prezintă două cauze ale decăderii industriei naționale întemeiate pe acest principiu de politică economică: a. concurența străină; b. o rea sistemă de instrucție⁵. Această politică a liberului schimb face ca țările cele mai înapoiate să nu poată concura pe cele mai înaintate, datorită imposibilității reducerii decalajului industrial al celor două țări⁶.

⁵ A. D. Xenopol, *Opere economice*, București, Edit. Academiei, 1967, p. 24.

⁶ *Idem*, p. 107.

Și mai clar este pusă problema de Șt. Zeletin: „națiunile înaintate au îmbrățișat liberalismul economic fiindcă liberul schimb coincide intereselor actuale; dar că la început, când ele se aflau în aceeași stare de înapoiere ca și noi, ele au acordat industriei naționale o puternică ocrotire⁷.

Protecționismul vamal susțin neo-liberalii, ar fi singura soluție față de o „conurență neloială” a țărilor avansate din punct de vedere industrial.

Politica protejării pieței naționale, care a salvat economia Germaniei lui List, ar permite dezvoltarea industriei naționale și a producției capitaliste autohtone. Dezvoltarea capitalismului — ne spune Zeletin — trebuie să treacă în mod obligatoriu prin faza neo-liberalismului⁸. Forma pe care trebuie s-o ia intervenția statului este aceea a capitalismului monopolist de stat. Această „oligarhie financiară” a capitalismului monopolist de stat nu atentează nici un moment la proprietatea privată. Intervenția statului e de natură să asigure funcționarea mecanismului economiei capitaliste aflată în criză, fără a încălca vreo libertate a individului sau agentului economic aflat în afara statului. Prin intervenția statului în economie, s-ar putea corecta sau anula formele prin care unii indivizi au obținut avantaje economice prin controlul proprietății: „... sub dominația mării finanțe a băncilor, industriașii particulari sunt nevoiți a se înțelege”⁹. Neoliberalismul opune politicii „porțile deschise”, politica numită în epocă „prin noi înșine”. Ca element reprezentativ al unei astfel de conduite protecționiste poate sta actul de anulare a Convenției vamale și de navigație din 1875 care asigură „porțile deschise” în România produselor industriale ale Imperiului Austro-Ungar.

5. 1926—1938 este etapa în care liberalismul politic nu mai este dublat de un liberalism economic. Generația de neoliberaliști nu-și mai face simțită prezența în nici un fel. Urmează criza economică (1929—1933), iar locul teoriei economice neolibérale la nivel mondial este luat de Keynesism. În România se face din ce în ce mai mult simțită o altă doctrină care, structural, era de natură a anula liberalismul și neoliberalismul. Această doctrină¹⁰ este corporatismul și-l are drept promotor pe Mihail Manoilescu (1891—1950).

Corporatismul era promovată ca o doctrină post-liberală, într-o serie evolutivă de forme economice, sociale și politice de existență a unei civilizații. Doctrina aceasta nega parlamentarismul; clasele sociale ar fi fost înlocuite cu corporațiuni — grupări sociale funcționale; elita politică este organizată într-un partid unic; ea organizează activitatea tuturor corporațiilor — economice, sociale, religioase etc.; ca un agent unic al puterii, cu drept de intervenție, nelimitat, corporatismul tinde la eliminarea liberei concurențe de natură liberală, depășind cu mult principiile și limitele neolibérale ale intervenției statului. În planul activității politice

⁷ Șt. Zeletin, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric*, București, Cultura Națională, 1925, p. 123—24.

⁸ Șt. Zeletin, *Neoliberalismul. Studii asupra istoriei și politicii burgheziei române*, București, Edit. Revista „Pagini agrare și sociale”, 1927, p. 88—89.

⁹ *Idem*, p. 81.

¹⁰ M. Manoilescu publică lucrarea cea mai importantă a operei sale la Paris, în 1929: vezi *Théorie du protectionisme et de l'échange international*, Paris, M. Girard, 1929.

în special, liberalismul și neoliberalismul românesc își vor încheia istoria în 1938, pentru exact o jumătate de secol. Seria dictaturilor începe cu Carol I (1938—1940), continuă cu dictatura regională (1940—41) și dictatura lui Ion Antonescu (1941—1944).

În 1944 până în 1989, urmează cea mai nefastă dintre dictaturile pe care le-a suferit România în secolul al XX-lea : dictatura comunistă¹¹.

6. *Liberalismul post-comunist* (după decembrie 1989)

Acesta este legat de restabilirea sistemului pluripartidist, reapariția Parlamentului și racordarea României la modelul politic și instituțional al Occidentului. În planul activității politice propriu-zise, activitatea reformatoare este monopolizată de un singur partid politic, Frontul Salvării Naționale, gruparea Iliescu. Fie din incompetența tehnicienilor, fie din pricina intereselor specifice, fie din ambele cauze, gruparea de sorginte comunistă a lui Iliescu limitează programul de liberalizare a societății românești.

Doctrinar vorbind, nici un partid politic pretins liberal nu are un program de esență liberală sau neoliberală. La nivel teoretic, putem identifica, totuși, o grupare neo-liberală, cu o doctrină de aceeași natură, apărută după 1989. Este vorba de o grupare necliberală strânsă în jurul profesorului Mihai Pișcoci. Primul număr al ziarului „Șansa” (ianuarie 1991) expune cu claritate principiile întemeietoare ale doctrinei.

Ca element specific, clar exprimat în program, este intervenția puterii politice în viața economică, socială, culturală, dar nu în orice condiții. Condiția de bază a acestei intervenții a statului este aceea a controlului strict făcut de către Parlament asupra oricărei intervenții. În aceste condiții, aflăm din doctrina neoliberalismului post-comunist, „că asigură maximă eficiență activităților de orice natură, se pot controla abuzurile diferiților agenți economici, se pot garanta libertățile și drepturile tuturor cetățenilor”.

După această scurtă prezentare a etapelor în care putem vorbi de liberalism (fie economic, fie politic) și neoliberalism, am dori să precizăm că analiza de față se va centra pe evenimente, procese, fenomene sociale, politice și culturale care au apărut în special în perioada 1866—1926. Este secolul de neoliberalism românesc dezvoltat și asimilat în România prin generația de neoliberali, care sfârșește cu Șt. Zeletin în 1926¹².

¹¹ Vezi Lucrețiu Pătrășcanu, *Sub trei dictaturi*, București, Edit. Politică, 1970. În calitate de membru activ al Partidului Comunist din România, el n-a avut nici un moment intuiția că acel comunism pe care-l susținuse timp de peste două decenii, putea să ia în practică forma unei teribile dictaturi.

¹² După cum lesne s-a putut observa, anii prin care am delimitat o perioadă sau alta au, de regulă, o valoare simbolică: 1829 — Pacea de la Adrianopol; 1840—42 — începutul unei circulații consistente de literatură străină în Principatele române, prin înființarea Academiei Mihailene, cu biblioteca sa, în care întâlnim primele lucrări în limba franceză despre liberalism: 1864 — reforma agrară; 1866 — Constituția; 1926 — publicarea lucrării lui Zeletin, *Neoliberalismul*; 1938 — dictatura lui Carol I; 1989 — răsturnarea dictaturii lui Ceaușescu. Este de la sine înțeles că aceste delimitări precise servesc scopuri teoretice. În realitate, nu se poate afirma, de exemplu, că după ce și-a publicat lucrarea despre neoliberalism în 1926, Zeletin a

Atenția noastră se va concentra asupra a ceea ce numim „efecte perverse” ale liberalismului românesc. Termenul este preluat de la R. Boudon și desemnează rezultate neașteptate și neprevăzute ale acțiunii sociale¹³. La două dintre ele ne vom referi în mod special: neoiobăgia (C. D. Gherea) și politicianismul (C. R. Motru). Ambii termeni au făcut carieră în epocă. Ei se refereau: **a.** la o a doua legare a țaranului de glie, făcută prin reforma agrară și **b.** la o activitate politicianistă prin care individul se folosește de poziția sa publică, punând instituția în sprijinul unor interese strict personale¹⁴.

Acestea sunt efecte, precizăm încă o dată, ale unor acte de esență liberală: stabilirea proprietății private (1864) și promulgarea unei Constituții care garantează drepturile și libertățile individului. Care au fost cauzele care au generat apariția acestor efecte perverse ale actelor liberale? Un prim pas spre răspunsul la această întrebare considerăm a fi cercetarea caracteristicilor liberalismului și neo-liberalismului românesc.

Ele ne vor introduce în problematica românească a asimilării unor „forme” străine „fondului” românesc. Astfel spus ne propunem să analizăm caracteristicile unei teorii și practici politice, economice, sociale, importată la periferia Europei, ținând seama că aria culturală de emergență a acesteia este centrul (spațiul nord-Atlantic) Europei¹⁵. Care sunt deci, trăsăturile liberalismului românesc care și-a început cariera în România în calitate de „formă fără fond”?

II. Trăsături ale liberalismului românesc

1. În România, liberalismul economic nu se suprapune totdeauna liberalismului politic. Perioada în care liberalismul politic este dublat de liberalism economic (la nivel de practică politică și economică) este perioada guvernării liberale dintre anii 1922—1926. După 1926 intervenția statului în economie este din ce în ce mai mare, sfârșind într-o politică dirijistă după marea criză economică dintre 1929—1933. În tot acest răstimp de politică economică dirijistă care depășește principiul intervenționist limitat și controlat al statului (neoliberalismul), putem, însă, vorbi de un real liberalism politic (1933—1938). Constituția adoptată în 1923 poate sta ca o dovadă decisivă pentru perioada de liberalism politic românesc până în 1938.

2. Principiile liberale și neoliberale au fost subordonate, fie ideii de eliberarea a țării, de sub dominația Porții Otomane, fie ideii de protejare a pieței naționale (după 1866). În spațiul Nord-Atlantic, la vremea constituirii teoriei liberale, aceasta avea rolul de a legitima o practică

incetat să mai susțină doctrina neoliberală. Anul 1926 a fost ales ca limită a unei etape de evoluție a liberalismului românesc, datorită faptului că în acest an a apărut lucrarea pe care am menționat-o și care reprezintă un eveniment teoretic major în seria de evenimente teoretice pe tema neoliberalismului românesc.

¹³ Vezi lucrarea lui R. Boudon, *Effectes perverses et ordre sociale*, Paris, Presses Universitaires, 1978.

¹⁴ C. R. Motru, *Personalismul energetic și alte scrieri*, București, Edit. Eminescu, 1984, p. 3—5.

¹⁵ Adoptăm distincția „centru-periferie” făcută de I. Wallenstein în *The Modern World System*, New York, Academic Press, 1974.

economică deja existentă. Trebuie să adăugăm că, la acea vreme în Occident, națiunile erau deja constituite, iar relațiile de producție de tip capitalist de mult stabilite.

Căderea imperiilor spaniol și francez (1450—1530) deschisese drumul dezvoltării capitaliste. În periferia Europei, avântul economiilor a fost multă vreme stopat de suprastructura imperială, fie habsburgică, fie rusească, fie turcească. Iar dezvoltarea liberalismului românesc se făcea într-un spațiu de confluență a intereselor imperiale de a canaliza exportul românesc fie spre Buda — Viena, fie spre Constantinopol, fie spre Petersburg. Ca să nu mai vorbim de cantitățile enorme de aur însușit de Poarta Otomană din visteria Moldovei sau a Valahiei. Într-o astfel de situație de dezvoltare a liberalismului sub povara unei suprastructuri imperiale (1829—1878) nu ne putem aștepta la o evoluție „normală” (de tip occidental) a acestuia. În Occident, liberalismul a transformat marea parte a țăranilor în muncitori. În România, el i-a legat a doua oară de glie. Procesul acesta al legării de glie va fi discutat în capitolul următor. Deocamdată, prezentăm o altă trăsătură a liberalismului în România, ca țară situată la periferia Europei.

3. Secolul de liberalism românesc este unul de „liberism”, adică, un liberalism constituit pe fapte politice : Tratatul de la Adrianopol (1829) ; Regulamentele Organice (1831—1932) ; revoluția de la 1848 ; Unirea Moldovei cu Valahia (1859) ; Războiul de Independență (1877—1878). Astfel, liberalismul românesc este diferit totalmente de liberalismul occidental, al cărui „primus movens” este factorul economic, iar nu factorul politic.

4. Liberalismul românesc este un liberalism pe care noi l-am numit „liberalism bugetar”. Sintagma se referă la natura agentului liberal care este un agent istoric ne-productiv. Nu putem identifica înlăuntrul categoriilor sociale liberale românești vreun agent economic de tip burghez, producător de valori economice. Existența agenților liberali românești este întemeiată pe un sistem prebendial (exploatarea funcțiilor de stat). României i-a lipsit clasa burgheză creatoare de valori așa cum a fost burghezia occidentală.

5. După 1866, între agenții liberali de tipul idealistilor revoluționari, intelectualilor și teoreticienilor, al micilor boieri și al politicienilor de profesie, acest din urmă agent capătă o importanță absolută între toate categoriile de agenți liberali.

Liberalismul nou românesc al vremii aceleia este produsul agentului politic prin excelență. Liberalismul primelor două etape, bunăoară, este produsul mișcării micilor boieri la nivelul politicului, iar nu al întreprinzătorilor în domeniul economic, așa cum s-a întâmplat în Occident.

Mișcarea aceasta a liberului schimb va sfârși după 1866 într-o mișcare de protejare a micilor întreprinzători, meseriași și producători ai industriei ușoare românești. Este vremea când agentul politic ia măsuri de dezvoltare a industriei românești și modernizare a țării. Se face acum simțit fenomenul oligarhiei financiare, potrivit căruia politicianul și micul întreprinzător sunt două ipostaze ale aceleiași persoane.

O analiză a secolului de liberalism românesc ar fi incompletă, însă, dacă nu am socoti efectele neașteptate ale liberalismului în România.

Întrebările de la care pornim sunt următoarele: *are liberalismul vestic natura unei formule democratice universale? Poate el funcționa într-un alt spațiu socio-cultural decât spațiul său de emergență? Dacă da, în ce condiții?*

Părerea noastră este că, cel puțin în aria românească mecanismele de funcționare ale liberalismului vestic au fost blocate de un specific cultural românesc pentru o bună bucată de vreme. Acest conflict între logica unei societăți feudale și logica unei teorii și practici capitaliste a dat acele efecte perverse la care ne-am referit mai înainte. Esențial, aceste efecte perverse sunt rezultatul unui proces de imitare, descris de G. Tarde ca o lege generală de formare a societăților¹⁶. Preluând ideea lui Tarde, E. Lovinescu teoretizează procesul de sincronizare a civilizației române moderne cu civilizația occidentală. Lovinescu susține că, în condițiile civilizației românești, imitația (sincronizarea) nu putea să aibă decât un caracter de integralitate¹⁷. Nu discutăm aici despre marja de valabilitate a afirmației lovinesciene aplicată procesului de sincronizare a civilizației românești cu civilizația Vestului. Ideea este controversată în epocă, iar sincronismul lovinescian a astârnit un curent cultural cumva contradictoriu — protocronismul. Termenul din urmă e creat de Egdar Papu¹⁸ și desemnează anticipările culturale și condiția oricărei culturi de a crea în chip autonom; protocronismul nu exclude ideea imitației și sincronismului cultural¹⁹.

Din această dispută vom prelua ideea de sincronizare și vom interpreta actul de promulgare a Constituției din 1866 ca un act ce se înscrie în procesul de sincronizare a civilizației românești cu o civilizație mai înaintată, civilizația occidentală. Folosind terminologia junimistă a formelor fără fond vom spune că avem de-a face cu preluarea unei forme (ideologie, instituție) care se aplică unui fond românesc (mentalitate, comportament social, mod de gândire, structură socială etc.). Ce a rezultat dintr-o astfel de interacțiune?

III. Efecte perverse ale promulgării Constituției de la 1866 în România

Constituția de la 1866 a reprezentat importul unei „forme” de tip capitalist care s-a aplicat unui fond românesc în esența sa feudal. La vremea aceea, Constituția Românească era inspirată după Constituția Belgiei, care se afla între constituțiile cele mai liberale din Europa. Primul paradox al acestui împrumut este că, el se face de către un guvern de esență conservatoare. Care va fi viitorul unei instituții (ideologii) burgheze într-o țară cu o structură esențialmente feudală?

¹⁶ Gabriel Tarde, *Legile sociale*, București, Cultura Națională, 1924, p. 34—35; 37.

¹⁷ Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, București, Edit. Științifică, 1972, p. 422; 479.

¹⁸ Edgar Papu, *Din clasicii noștri. Contribuții la ideea unui protocronism românesc*, București, Edit. Eminescu, 1977.

¹⁹ O analiză substanțială a conținutului celor două curente, cu propunerea unui mod original de analiză a creației culturale românești în timpul acestui secol pe care l-am numit „de liberalism românesc”, poate fi găsită în cartea lui Ilie Bădescu, *Sincronism european și cultura critică românească*, București, Edit. Științifică, 1985.

1. Constituția liberală de la 1866 a stratificat România în „țara legală” și „țara reală”²⁰.

Altfel spus avem o Românie constituțională la orașe, cu partide politice, parlament, drepturi și libertăți și o Românie „reală” la sate, unde cu toată libertatea oferită pe hârtie de Constituție, viața curge pe făgașul ei tradițional: boierul este „mai egal” decât țăranul. „Țara legală” nu va putea multă vreme domina „țara reală”, un spațiu al relațiilor sociale de tip feudal, predominant în România până târziu în prima parte a secolului al XX-lea.

„Țara legală” este spațiul social-politic în care se mișcă agenții liberali românești: politicienii, funcționarii, pătura subțire de meseriași și negustori, la care se adaugă acel „proletariat al condeiiului” (M. Eminescu).

„Țara reală” este comunitatea țăărănescă care-și continuă propria sa viață în ciclurile ei tradițional-cosmice de tip feudal. Agentul istoric care animă acest spațiu socio-cultural este clasa țăărănească în care identificăm singurul agent producător de bunuri a căror valoare alimentează masiv bugetul statului. Activitatea agentului țăărănesc este creatoare de valoare prin care se susține orașul românesc parazită, cu agenții lui liberali neproductivi, care animează spațiul „țării legale”²¹.

2. Un alt efect pervers al importului Constituției liberale de la 1866 este cel pe care C. R. Motru îl numește „politicianism”. El se referă la un anumit tip de activitate politică prin care „o parte a cetățenilor unui stat încearcă să transforme instituțiile publice în mijloace de realizare a scopurilor personale”²². Politicianismul este activitate politică degenerată. Ea rezultă din discrepanța dintre mecanismele vieții politice și natura spirituală, condițiile de socializare ale indivizilor chemați să activeze aceste mecanisme. Aici se poate lesne observa conflictul dintre o „formă” liberală și un „fond” feudal.

Agentul acestei activități este politicianul. Având o spoială de civilizație, acest tip poate fi întâlnit în Republicile Americii de Sud, în România și toate celelalte țări balcanice, în Africa de Sud, în Japonia și alte țări orientale.

De exemplu, analizând procesul de sincronizare a Japoniei cu Occidentul la nivelul politic, E. Lovinescu observă că acolo, ca și în România, procesul de sincronizare se face „de sus în jos”, adică dinspre „forme” spre „fond” (de altfel, spre deosebire de G. Trade, Lovinescu susține că sincronizarea nici nu se poate face altfel decât din exterior spre interior).

IV. Legea rurală din 1864. A doua legare de glie a țăranului

Eliberați de Mavrocordați în 1741 și 1743, foștii țărani iobagi vor primi pământ în 1864, în timpul domniei lui A. I. Cuza. În urma acestei reforme, 467 840 familii țăărănești vor primi 1 766 258 ha de pământ arabil,

²⁰ C. D. Gherea, *Opere complete*, București, Edit. Științifică, 1976, voi. 4, p. 356.

²¹ Vezi *Sociologia orașului parazită*, în I. Bădescu, *op. cit.*, p. 244—250.

²² C. Rădulescu-Motru, *Cultura română și politicianismul*, *op. cit.*

în funcție de inventarul agricol pe care-l deținea fiecare familie de țărani în parte. La prima vedere, fenomenul de împrumut de țărani este cum nu se poate mai bine-venit pentru a face prosperă o agricultură. Argumentul cel mai la îndemână ar fi că, formarea micii proprietăți este primul pas pe calea evoluției rapide pe bază capitalistă.

În realitate, acest act de stabilire a micii proprietăți țărănești, a dus la o a doua legare de glie a țaranului român. În efectele acestui act reformator trebuie căutate atât cauzele nenumăratelor răscoale locale de la sfârșitul secolului al XIX-lea, cât și ale mării răscoale țărănești din 1907.

Analiza relațiilor de proprietate în primele decenii după reformă ar putea proba afirmația de mai sus referitoare la cauzele răscoalelor țărănești de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX.

După ce a primit pământ, țaranul român a început să lucreze, cu inventarul agricol de care dispunea și pe baza căruia i se repartizase o cantitate mai mare sau mai mică de pământ arabil. Anul 1865 a fost un an sărac în recoltă, pentru că lucrul începuse prea târziu, din cauza că împărțirea pământului, cu birocracia subiacentă procesului, împiedicase semănatul și aratul la timp. Anul următor, 1866, recolta a fost din nou proastă, din cauza unei secete mari care o distrusese. În aceste condiții, țaranii s-au văzut nevoiți să împrumute de la boieri. Documente ale vremii arată că în 1880 erau încă mulți țărani care nu reușiseră să-și achite împrumuturile pe care le făcuseră în 1866—67²³.

Cum s-a realizat această legare de glie a țaranului pentru a doua oară?

Conform legii, proprietatea țărănească era inviolabilă și inalienabilă. Pentru că nu-și putea vinde pământul țaranul era obligat să rămână la munca pământului și să trăiască din ce-i oferea pământul. Legat de proprietatea care nu era suficient de productivă, țaranul a fost obligat să lucreze pe pământul marilor proprietari, ca să-și completeze necesarul de alimente. În acest fel, țaranul era în egală măsură legat de marea proprietate. Iată că, deși, Constituția garanta dreptul la muncă, țaranul trăia într-o condiție de neobișnuită.

Destul de curând după reforma agrară sistemul românesc tradițional de moștenire a proprietății va distruge mica proprietate țărănească, legând și mai mult țaranul, de marea proprietate funciară. Împărțirea pământului în mod egal între fii și zestrea în pământ a fiicei, vor fărâmița proprietatea țărănească astfel încât prima generație răsărită după 1864 nu mai avea deja pământ suficient pentru familia nou întemeiată. „Salvarea” tinerei generații era marea proprietate. Astfel, ei au preferat să-și arendeze pământul și să devină muncitori agricoli simpli. Acest proletariat agricol era foarte diferit de proletariatul agricol vestic. Spre deosebire de proletariatul agricol occidental, proletarii agricoli români, foști proprietari de pământ, sunt nevoiți să întrețină peste iarnă vitele cu care lucrau și inventarul agricol necesar. La numai câteva decenii după reforma agrară, mai mult de 170 000 de țărani își pierduseră pământul prin arendare și împărțire de moștenire. Evident, noul status social al acestei mulțimi de foști proprietari de pământ era cel de proletar agricol.

²³ Vezi Radu Rosetti, *De ce s-au răscolat țaranii?*, București, 1907.

Un alt fapt agravează situația țărănimii. Acest fapt izvorăște din acea logică conflictuală a „țării constituționale” și „țării reale”. Constituția din 1866 protestează împotriva iobăgiei. Tot în 1866, o lege pentru tocmelele agricole prevede: „nici altă jurisdicție sau autoritate în afară de prezenta lege nu poate să se amestece în reglementarea tocmelelor agricole”. În conformitate cu Constituția, atât munca cât și proprietatea erau libere.

În realitate, în zona rurală, deși proprietatea promitea să fie burghez-liberală, munca era sortită de la început — prin insuficiența pământului — să rămână feudal-iobăgistă (neoiobăgistă). La câteva decenii de la reforma agrară și adoptarea Constituției liberale, nu mai pare de neînțeles „de ce s-au răscolit țărani?”, zicând ca Radu Rosetti.

Cele două acte liberale au creat cadrul de dezvoltare al claselor românești parazitare: politicieni, funcționari, muncitorii din atelierele mici și mijlocii al căror număr era ne semnificativ pentru o producție la nivel național, intelectuali, „proletari ai condeiului”, clasa micilor și marilor boieri și pătura arendașilor.

Agenții liberali de la orașe erau cu toții ajutați de stat. Protecționismul statal al politicii neolibérale din a doua jumătate a secolului trecut a avut și el paradoxul său, dacă privim clasa manufacturierilor și a întreprinzătorilor particulari care ar fi trebuit să tragă după sine societatea românească, și să stimuleze progresul în zona rurală. Meșteșugarul român pare să fi adoptat o conduită economică foarte diferită de cea a meșteșugarului și meseriașului occidental. Spre deosebire de acesta din urmă care lucrează pentru profit pe piață, riscând chiar să-și piardă capitalul, manufacturierul român preferă ajutorul statului. Profitul e mai mic, dar e sigur. Chiar și acest soi de agent productiv la care se referea Șt. Zeletin e puțin reprezentativ însă pentru capitalismul românesc.

Micul industriaș român este, de regulă, politicianul care dispune de ceva capital. În această situație explicația comportamentului său de mic industriaș „timid” pe piață, care nu face un pas fără protecția statului, poate fi lesne explicat. Prima generație de politicieni (la care adăugăm și revoluționarii de la 1848 a căror acțiune nu poate fi neglijată) a creat statul român. A doua generație — cu politicieni ce dispuneau de capital — s-a ocupat de organizarea statului. Ar fi absurd să gândim că această generație a doua, ar fi organizat statul împotriva propriilor sale interese.

Ca agent liberal, pătura de politicieni și-a făurit cadrul de mișcare pentru sine și agenții liberali de la orașe: intelectuali, funcționari, muncitori etc. („țara legală”). În loc de libertate țărani au primit indiferența acestei pături suprapuse și spoliere (prin arendași și proprietari de pământ) temeinic susținută de aparatul coercitiv pus în slujba poporului („țara legală”), dar în realitate folosit doar împotriva țăranului („țara reală”), Considerând toate aceste efecte perverse ale liberalismului românesc, observăm că, de fiecare dată, undeva, cumva, se înregistrează o pierdere. Fie că este politicianism, neoiobăgie sau stratificarea țării, un agent economic are de pierdut de fiecare dată. Cum țăranul era singurul agent productiv în prima fază a capitalismului românesc, el era

singur destinat să suporte pierderile pe care le cerea perioada asimilării formei liberale de către societatea semi-feudală. Restul agenților care au impus suprastructura liberală românească n-aveau ce pierde. Economic vorbind ei erau niște paraziți prin excelență. Acesta era „liberalismul bugetar” prin care societatea românească și-a început ascensiunea sa capitalistă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Efectele perverse ale liberalismului românesc nu trebuie puse pe seama unui refuz funciar sau al unei inapetențe structurale a societății românești la deschidere sau liberalizare. Aceste efecte neașteptate ale reformei liberale sunt determinate de conflictul dintre forma (instituția) liberală și fondul semi-feudal al societății românești. Ele apar în ceea ce s-ar putea numi perioada de „așezare” a formei și integrare a sa în aria culturală care a importat-o.

Conflictul acesta dintre forma liberală și fondul străin (românesc în cazul de față) este doar temporar, așa cum s-a mai spus anterior, introducându-se ideea de perioadă de „așezare” a formei. Ce se poate întâmpla în timpul acestei perioade?

În cazul în care forma nu este respinsă totalmente de noua structură socială, politică și culturală, avem de-a face cu o relație de influențare reciprocă între formă și fond. Astfel spus, nu doar fondul modelează și ajustează forma străină, eliminând elementele incompatibile, ci și forma lucrează asupra fondului; forma își crează fondul necesar propriei supraviețuiri, impunând sau schimbând valori social-politice, modelând atitudini și creând conduite pe măsura ei. Educând în spiritul ei, adică.